

7. Рувинский Л.И. Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания школьников. – Москва: Педагогика, 1981.

I. Moiseieva. Components-criteria structure of teens` moral stability.

The article analyzes the existing approaches to understanding the content of personality's moral consciousness, its structural components and criteria are exposed. Author component-criteria structure of personality's moral stability is created, in which selected four components: cognitive, value-meaningful, willed, behavioral, defined its criteria and indicators.

Key words: *moral consciousness, moral education, moral personality's stability, components, criteria and indicators of moral stability.*

УДК 159.923.33

С. Є. Солодчук

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У СІМЕЙНОМУ КОНСУЛЬТУВАННІ**

У статті розглядаються теоретичні підходи до розуміння комунікативної взаємодії; обґрунтовано концептуальну модель та основні чинники комунікативної взаємодії у сімейному консультуванні.

Ключові слова: *спілкування, комунікативна взаємодія, сімейне консультування.*

Постановка проблеми. Сімейне консультування у психологічній літературі розглядається як професійна діяльність, що має інтерактивну сутність. Основою консультування є взаємодія учасників цього процесу, яка відбувається за їх згодою, на основі їх позитивної мотивації та усвідомленої мети – розв'язання проблем сім'ї. Спілкування «вплетене» (М.С. Каган) у предметну професійну діяльність психолога-консультанта: воно є засобом, способом організації й оптимізації процесу консультування.

Усе це дозволяє визначити сімейне консультування як взаємодію у спілкуванні психолога-консультанта і сім'ї, спрямовану на допомогу сім'ї [13]. Це робить можливим, як зауважує Т.І. Сила, застосування терміну „комунікативна взаємодія”, що передбачає організацію спільної діяльності засобами спілкування [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комунікативна взаємодія виступала об'єктом уваги у психолого-педагогічних дослідженнях (Н.П. Волкова, А.І. Годлевська, Д.М. Годлевська, Н.О. Зуєнко, Г.М. Круглова, В.В. Садова та ін.), у судово-експертній діяльності (К.О. Моїсеєва), у діаді «лікар-хворий» (Т.В. Константинова). Досліджувалася невербальна складова комунікативної взаємодії (Т.А. Вархотов), вплив емоцій на комунікативну взаємодію (Н.В. Молчанова), моделі комунікативної взаємодії

(М.В. Молоканов). Окремі аспекти комунікативної взаємодії у професійній діяльності обговорювалися у роботах З.Я. Ковальчук, Т.І. Сили.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що у працях зарубіжних і вітчизняних учених досліджувались лише окремі психолого-педагогічні аспекти комунікативної взаємодії. Що ж стосується комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування, то дослідження взагалі відсутні. Актуальність проблеми та її недостатня теоретична і практична розробленість зумовили вибір нами даного напрямку дослідження.

Метою дослідження є виявлення психологічних особливостей комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування

Виклад основного матеріалу. Звернемося до основного поняття нашого дослідження – комунікативна взаємодія.

Родовим поняттю «комунікативна взаємодія» є термін «взаємодія», до змісту якого у філософії відносять такі ознаки: процес *впливу* об'єктів один на одного; *взаємна обумовленість*; *зміна станів*; *взаємоперехід*. Орієнтація на таке визначення є причиною, яка дає можливість характеризувати комунікативну взаємодію як взаємний вплив суб'єктів один на одного [2].

На нашу думку, повніше відображає сутність комунікативної взаємодії поняття «міжособистісна взаємодія», яка розуміється як: а) контакт двох чи більше індивідів; б) система взаємообумовлених дій; в) вплив одного індивіда на іншого; г) спосіб реалізації спільної діяльності [2].

Тому в дослідженнях комунікативної взаємодії родовим поняттям має бути не поняття «взаємодія», а поняття «міжособистісна взаємодія». Звернення до поняття «взаємодія», як зауважує Л.К. Велитченко, є, по-перше, перескакування через найближчий рід, що потребує додавання великої кількості видових відмінностей та, по-друге, у цьому випадку ми неминуче приходимо до її трактування як *впливу* суб'єктів один на одного [2]. Міжособистісна взаємодія передбачає врахування саме *особистісного* [2].

Таким чином, *комунікативна взаємодія є складним багатоаспектним явищем, що має ознаки соціальної, міжособистісної взаємодії.*

Зауважимо, що у психологічних словниках тлумачення поняття «комунікативна взаємодія» не знаходимо. Дане поняття зустрічається у науковій літературі, частіше в психолого-педагогічних дослідженнях, іноді без будь-якого уточнення, як саме автор його розуміє. Це може бути свідченням того, що феномен комунікативної взаємодії є малодослідженим.

Так, Т.А. Вархотов тлумачить комунікативну взаємодію як взаємодію двох або більше людей, прямою або непрямою метою якої є обмін інформацією [1].

А.І. Годлевська, Д.М. Годлевська розглядають комунікативну взаємодію як взаємоузгоджені й взаємообумовлені суб'єктні мовленнєво-практичні дії з метою обміну інформацією і створення найсприятливіших умов для формування особистості [4].

Фірсов М.В., Шапіро Б.Ю. розуміють комунікативну взаємодію як процес обміну комунікативними діями між суб'єктами [15].

Н. П. Волкова визначає комунікативну взаємодію як двосторонню суб'єкт-суб'єктну взаємодію, у результаті якої утворюється загальний сукупний суб'єкт [3].

Як бачимо з наведених визначень, комунікативна взаємодія розглядається у вузькому та широкому значенні: у вузькому значенні взаємодія розуміється як обмін інформацією (комунікація), а у широкому – як суб'єкт-суб'єктна взаємодія (спілкування).

Семантично «спілкування» і «комунікація» майже збігаються, бо означають «схильність», «з'єднання», «повідомлення». Тому в широкому розумінні поняття «комунікація» ототожнюється із поняттям «спілкування» [Москаленко, 2008, 371].

У даному дослідженні, застосовуючи термін «комунікативна взаємодія», ми виходимо з *широкого визначення комунікації як єдності комунікації у вузькому значенні (обміну інформацією), перцепції (сприйняття і взаємосприйняття) та інтеракції (взаємодії)*.

Н.О. Зуєнко зауважує, що комунікативна взаємодія може розглядатися як *багатоаспектний феномен*, що окреслюється як технологія, діяльність, процес, спілкування, вияв компетентності у спілкуванні, конфлікт та ін. [5].

Комунікативна взаємодія як соціально-психологічний феномен виконує низку *функцій*: контактна, інформаційна, спонукальна, координаційна, встановлення відносин, здійснення впливу, взаємна корекція, взаємний контроль, взаємна допомога, соціалізаційна функція (становлення особистості) [13].

Узагальнюючи сучасні теоретичні погляди щодо категорії «комунікативна взаємодія», доцільно зупинитися на деяких дослідженнях, результати яких становлять інтерес з точки зору обґрунтування її змісту та основних структурних компонентів.

Досліджуючи комунікативну взаємодію як складову педагогічної взаємодії, З.Я. Ковальчук зауважує, що вона набуває характеру взаємодії міжособистісної [6]. Тому *структурні складові міжособистісної взаємодії можуть бути розглянуті як структурні складові комунікативної взаємодії*.

У науковій літературі існує декілька підходів до розуміння структури міжособистісної взаємодії. Враховуючи те, що ці підходи описані навіть у підручниках із соціальної психології, ми не будемо зупинятися на їх розгляді. У зв'язку з інтересами нашого дослідження лише зауважимо, що для вітчизняної науки традиційним є розгляд у структурі міжособистісної взаємодії трьох основних компонентів: когнітивного (гностичного, пізнавального), афективного (емоційного), поведінкового (праксичний, діяльнісного). Таким чином, вказані складові міжособистісної взаємодії можуть розглядатися як *структурні компоненти комунікативної взаємодії*.

Т.І. Сила, розглядає професійну інтеракцію працівників групи «людина-людина» як специфічний вид комунікативної взаємодії, детермінований особливостями професійної діяльності, з приводу якої відбувається, рівнем професійної компетентності фахівця, його ціннісними орієнтаціями, мотиваційними настановами, особливостями цілепокладання, а також відповідно зазначених характеристик соціальним експектаціям [13]. Відтак, до основних чинників комунікативної взаємодії можна віднести: особливості професійної діяльності, рівень професійної компетентності фахівця, мотивацію суб'єктів взаємодії, їх цілі та соціальні очікування.

На суб'єкт-суб'єктний характер комунікативної взаємодії наголошується у дослідженнях Н.П. Волкової, Т.В. Константинової, Н.В. Молчанової [3; 8; 11]. Для кожного суб'єкта взаємодії цей зв'язок має особистісну значимість. Одна з головних особливостей комунікативної взаємодії полягає у тому, що зв'язок між суб'єктами комунікації має особистісний, суб'єктивний характер.

На важливій ролі емоцій у процесі комунікативної взаємодії вказується у роботах Н.В. Молчанової, Т.В. Константинової [8; 11]. Саме емоційний компонент комунікативної взаємодії забезпечує почуття задоволення у суб'єктів взаємодії. Якщо ж у суб'єктів комунікативної взаємодії виникає емоційна напруга, то це призводить до зміни змісту (суб'єкт приписує особистісно-значимий смисл словам і діям партнера) і структури (визначається монологічною стратегією психологічного впливу) комунікативної взаємодії, породжує порушенням зворотного зв'язку та спонукає до відособлення суб'єктів комунікативної взаємодії.

На думку І. М. Юсупова «в комунікативній взаємодії нерідко складаються міжособистісні ситуації, коли виникає необхідність не тільки в понятійному, але й в чуттєвому взаєморозумінні, що вимагає від сторін актуалізації явища емпатії» [6].

М.В. Молоканов, розглядаючи моделі комунікативної взаємодії, вказує, що комунікативна взаємодія є ключовою для професії психолога. Вчений виділяє чинники, що є базовими для оцінки ефективності спілкування в цілому й професійної успішності спеціаліста, що працює з людьми: «інтерес до іншого» та «домінантність» [10].

При вираженому інтересі до іншого спілкування будується на основі Я-концепції клієнта, його суб'єктивного сприйняття себе і свого стану; при слабо вираженому інтересі до іншого – на матеріалі, «зовнішньому» для клієнта: на загальних законах комунікативної взаємодії, на нормах, принципах, техніках, на об'єктивних симптомах, а не на переживаннях клієнта з їх приводу.

Виражений інтерес до іншого передбачає наявність у спеціаліста особистісної, а не технічної, нормативної чи іншої орієнтації при взаємодії з клієнтом; але самі форми прояву цієї орієнтації можуть бути різними (для одних більш характерна емпатія, для інших – фасилітації і т. п.)

Чинник домінантності впливає на міру відповідальності, яка лягає на спеціаліста за вибір цілей взаємодії і способів їх досягнення. Чинник домінантності проявляється в переважаючих позиціях спілкування: «зверху» (активної при «домінуванні»), «поруч» (інтерактивної при «наданні допомоги») або «знизу» (залежної при «служінні»). Ці позиції розглядалися раніше (Г. Абрамова, 1993), але автором позиції «зверху» і «знизу» описані як непридатні для практичного психолога.

Інтерес до іншого та інтерактивна позиція у спілкуванні відповідають уявленням про діалогічну сутність людини. Діалог є основним поняттям у системі взаємовідносин психолога (Г.С. Абрамова, О.Ф. Копйов, Н.В. Чепелєва, З.Г. Кісарчук, Т.О. Флоренська, Т.П. Юрченко та ін.). У працях низки авторів (Г.О. Ковальов, А.Ф. Копйов, Т.А. Флоренська, Г.О. Балл та ін.) сформульовані психологічні умови, необхідні для організації діалогу як вищого рівня міжособистісної взаємодії у психологічному консультуванні.

Здійснений нами теоретичний огляд стану розробки проблеми комунікативної взаємодії дозволяє виділити певні особливості даного явища й зробити важливі для нашого дослідження узагальнення:

По-перше, комунікативна взаємодія є багатоаспектним явищем, що має ознаки соціальної та міжособистісної взаємодії.

По-друге, комунікативна взаємодія є суб'єкт-суб'єктною взаємодією.

По-третє, основною комунікативної формою взаємодії є спілкування.

По-четверте, у переважній більшості досліджень комунікативна взаємодія розглядається у контексті спільної діяльності.

По-п'яте, умовою комунікативної взаємодії виступає діалог, наявність партнерських взаємин між суб'єктами.

Відповідно до принципу єдності спілкування і діяльності, сформульованого Г.М. Андрєєвою та А.В. Петровським, взаємодія не може розглядатися поза змістом тієї діяльності, з приводу якої вона відбувається. Тобто, якщо комунікативна взаємодія відбувається в межах професійної діяльності, *зміст та характер професійної діяльності зумовлюватимуть особливості комунікативної взаємодії.*

Відтак розглянемо соціально-психологічні особливості змісту діяльності, яка розглядається, – сімейного консультування.

По-перше, сімейне консультування розглядається як вид діяльності, що має інтерактивну сутність. Основою консультативної роботи виступає взаємодія між психологом-консультантом і клієнтом (-ами).

По-друге, специфічним є характер взаємодії «психолог-консультант клієнт». У консультативній практиці домінують співробітництво та суб'єкт-суб'єктні відносини, при цьому допомога орієнтована переважно на активізацію клієнта.

По-третє, психолог-консультант має справу з питаннями, пов'язаними із людськими взаємовідносинами, а також питаннями взаємодії між самими

людьми та між ними й оточуючим середовищем. Іншими словами, взаємодія у психологічній практиці спрямована на покращення соціальних взаємодій клієнта.

По-четверте, взаємодія «психолог-консультант-клієнт» опосередкована цінностями та етичними нормами професії, що є доволі специфічними для психологічної практики.

По-п'яте, зміст професійної діяльності зумовлює структурні особливості взаємодії психолога і клієнта. У структурі комунікативної взаємодії у сімейному консультуванні ми виділяємо: суб'єкти, взаємні дії суб'єктів, об'єкт та мету.

Суб'єктами цієї взаємодії в узагальненому вигляді є психолог-консультант і клієнт. При цьому *соціально-психологічні характеристики суб'єктів взаємодії* виступають її важливими чинниками. Йдеться про функції, ролі та позиції психолога-консультанта і клієнта, взаємні очікування учасників взаємодії, а також уявлення про себе, партнера та ситуацію взаємодії.

Оскільки інструментом впливу в психологічному консультуванні є особистість психолога-консультанта, то особливої ваги набувають саме його професійно-особистісні якості (О.Ф. Бондаренко, Л.М. Карамушка, З.Г. Кісарчук та ін.). Професійно-психологічним якостям практичного психолога в науковій літературі приділяється значна увага (О.Ф. Бондаренко, Л.М. Карамушка, З.Г. Кісарчук, Н.В. Пророк, Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелева та ін.). Серед них робиться акцент на комунікативній компетентності фахівця, яка на думку А.Й. Капської, є необхідною умовою взаємодії [7]. Завдяки комунікативній компетентності формується ще одна важлива якість психолога – діалогізм (Н.В. Чепелева та ін.).

Важливе значення мають і *соціально-психологічні характеристики дій суб'єктів взаємодії*: особливості мотивації учасників взаємодії; цілеспрямованість дій; особливості володіння соціально-психологічними механізмами впливу.

Мотивація щодо психологічного консультування розглядається як важлива передумова сімейного консультування. Психологічне консультування може здійснюватися лише тоді, коли члени сім'ї звертаються до психолога, тобто мають мотив.

Оскільки психологічне консультування є діалогом між психологом і клієнтом, то здійснюється за механізмом мотивації з обох боків. З огляду на це, важливого значення набуває не лише мотивація клієнта, а й професійна мотивація психолога-консультанта.

Важливим чинником, що впливає на ефективність комунікативної взаємодії, виступає *стратегія взаємодії*. Процес сімейного консультування передбачає співробітництво, коли взаємодія спрямована на організацію спільної діяльності, досягнення групових цілей та передбачає спільне з

партнером визначення мети діяльності, спільне її планування, розподіл сил й засобів, виходячи з можливостей кожного.

Об'єктом комунікативної взаємодії є проблема клієнта.

У суб'єктів даної діяльності є спільна *мета*, а саме: домогтися позитивного терапевтичного ефекту як природного результату консультативного процесу.

Таким чином, *комунікативна взаємодія* розглядається нами як *суб'єкт-суб'єктна взаємодія*, викликана потребами спільної діяльності і спрямована на значущу зміну в стані, поведінці й особистісно-смыслових утвореннях партнера.

У результаті проведеного аналізу було розроблено структурну модель комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування, яка включає наступні складові:

1) *когнітивний компонент* – розкривається через систему уявлень учасників взаємодії стосовно себе, партнера та ситуацію взаємодії;

2) *емоційний компонент* – визначається емоційним ставленням учасників взаємодії один до одного та ситуації взаємодії;

3) *діяльнісний компонент* - полягає в опосередкуванні взаємодії змістом діяльності, з приводу якої вона відбувається, та характеризує ефективність організації, налагодження та підтримки взаємодії психологом-консультантом.

На основі детального аналізу сімейного консультування було визначено систему *чинників* комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування. Їх віднесено до трьох рівнів аналізу – макрорівень (рівень суспільства), мезорівень (рівень психологічної консультації) та мікрорівень (рівень особистості).

Макрорівень відображає суспільне середовище в цілому, його вплив на комунікативну взаємодію у процесі сімейного консультування через психологічну культуру населення, менталітет, традиції та ін.

На *мезорівні* серед провідних чинників комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування виступають форми, методи надання психологічної допомоги, що застосовуються в психологічній практиці; аспекти діяльності психолога-консультанта, визначені специфікою психологічної консультації (соціально-психологічний клімат, нормативні вимоги, посадові та функціональні обов'язки психолога-консультанта тощо), характер взаємодій клієнта за межами психологічної консультації.

На *мікрорівні* основними чинниками є індивідуально-психологічні якості, що забезпечують оптимальну комунікативну взаємодію у процесі сімейного консультування. До них належать: соціально-психологічні характеристики суб'єктів взаємодії (професійно-особистісні якості психолога-консультанта, комунікативна компетентність психолога-консультанта, особливості суб'єктних характеристик сім'ї як клієнта консультації); соціально-

психологічні характеристики дій суб'єктів взаємодії (мотивація суб'єктів взаємодії, цілеспрямованість дій, стратегія взаємодії).

Зазначені теоретико-методологічні підходи до розуміння комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування та чинники, які впливають на її становлення, були реалізовані на подальших етапах емпіричного дослідження.

Виконане дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Перспектива подальшого вивчення зазначеної проблеми полягає в дослідженні різноманітних проявів та функцій комунікативної взаємодії у сімейному консультуванні.

Література

1. Вархотов Т. А. Методологические проблемы исследования невербальной компоненты коммуникативного взаимодействия // Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы: Материалы 13-й международной конференции молодых ученых 26-30 декабря 2002 г. – Санкт-Петербург: 2002.
2. Велитченко Л.К. Психологічна структура взаємодії // Коломинські читання: Матеріали другого міжнар. наук. форуму. – Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009.
3. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посіб. – Київ: ВЦ „Академія”, 2006.
4. Годлевська А.І. Сутність поняття «комунікативна взаємодія» в сучасній психолого-педагогічній науці // Соціалізація особистості : зб. наук. праць. – Київ: Логос, 2002. – Т. 17. – Вип. 2.
5. Зуенко Н.О. Комунікативна взаємодія учасників освітнього процесу // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Кол. авт. – Київ: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, 2009. – Вип. 57.
6. Ковальчук З. Я. Теоретико-методологічні засади вивчення проблеми педагогічної взаємодії // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ. – Вип. 13. Психологія. – Дрогобич: 2004.
7. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / За ред. А. Й. Капської. – Київ: ДЦССМ, 2003.
8. Константинова Т. В. Коммуникативное взаимодействие в диаде «врач-больной» // Вестник СамГУ: Естественнонаучная серия. – 2006. – №6/2 (46).
9. Круглова Г.Н. Коммуникативное взаимодействие как фактор эффективности обучения в вузе: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Ленинград: 1981.
10. Молоканов М.В. Двухмерное пространство моделей коммуникативного взаимодействия // Вопросы психологии. – 1995. – № 5.
11. Молчанова Н.В. Влияние эмоций на коммуникативное взаимодействие: Дис. ... канд. психол. наук. – Кострома: 2005.
12. Садова В.В. Творча комунікативна взаємодія учителя та учнів // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб.– Київ: 1997. – Вип. 20.
13. Сила Т.І. Соціально-психологічні особливості професійної інтеракції у соціальній роботі : Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Київ: 2007.

14. Трубавіна І.М. Консультування сім'ї: Науково-методичні матеріали. Ч. I. – Київ: ДЦССМ, 2003.
15. Фирсов М.В., Шапиро Б.Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: Учеб. пособие. – Москва: ИЦ «Академия», 2002.

S. Solodchuk. Theoretical and methodological grounds of the study of interactive communication in family counseling.

The article studies theoretical approaches according to understanding of communicative interrelations; a concept-model and major factors of communicative interrelations for family consultations have been explained.

Key words: communication, communicative inter relations, family consultation.

УДК 159.923.2

Л. М. Співак

НАУКОВІ ПОЗИЦІЇ ВЧЕНИХ ТЕОРЕТИЧНОЇ ТА КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ПРО РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ Й ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

У статті здійснено історичний екскурс основних ідей зарубіжних вчених про розвиток національної та етнічної самосвідомості особистості й спільності, що є значущими для теоретиків і практиків у галузі консультативної психології.

Ключові слова: національна (етнічна) самосвідомість; спільність, особистість; мультикультуральне консультування, консультант, клієнт.

Постановка проблеми. У сучасному національно та етнічно розмаїтому суспільстві гостро постає питання про ефективну психологічну допомогу особистості у розв'язанні її проблем. Якщо потреба у такій допомозі людині є нагальною, то надати її у змозі лише висококваліфікований психолог-консультант, який має глибокі знання про психологічну та соціокультурну специфіку представників різних національних і етнічних груп, й вирізняється здатністю до розуміння цієї специфіки тощо. Необхідність зазначених знань для вітчизняних теоретиків і практиків у галузі консультативної психології, яка лише нещодавно стала самостійною в українській науці, спонукала нас до проведення історичного екскурсу основних ідей зарубіжних вчених про національну та етнічну самосвідомість особистості й спільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми десятиліттями концепти «національна самосвідомість» й «етнічна самосвідомість» є предметом пильної уваги широкої наукової спільноти. Ці складні психологічні конструкти постійно знаходяться у сферах філософського, етнологічного, політологічного, соціологічного, історичного, педагогічного та психологічного аналізу. Різні аспекти проблеми розвитку національної та